I

Люблю я зелені степи нашої північної Вкраїни! Широкі вони, як море; довгі, як небо; безкраї, як воля і — нещодавно— були вольні, як гадка... І що за хороші-прехороші вони навесні! Не розкажеш, не спишеш і не намалюєш тієї степової краси... Зелений килим — море без краю; пахощі так самі і вливаються в груди, а груди від того нектару ширшають; серце б’ється вольній; чуєш, як по твоїм жилам перебігає-переливається степове повітря легке, свіже, упивне... Наче душа твоя під впливом того повітря розкривається задля того, щоб набрать вольних гадок; напиться кохання і любить, любить, любить... Любить світ — вольний, як сама золя^ любить людей нагодованих і ситих,, як хліб; любить дружину-дівчину гарну, як сама краса...

Хороша, чудовна, чарівнича краса наших степів вдень, не гірша і вночі. Дняний зелений килим вночі становиться темно-сизим оксамитом; дняне ярко-блакитне небо стало синім, м'яким; колір його так і манить, так і лащіпь твій погляд і якось принадливою цівкою ніжить душу. Раюєш собі під цим синім наметом, гаптованим та мережаним. зорями.,. А зорі-мережки заграють до тебе, ніби жартують-.. Любуєшся на картину нічної степової краси, смакуєш раєве смакування; впиваєшся тим впиванням, яким може почастувати тільки степова, весняна, ясна і зорява ніч з своєю тихою, як могилки, тишею, бо як тільки вчуєш де людський голос, зараз пропаде, згине увесь вплив нені-природи: перед тобою виросте і заслонить красу її людська неволя, недоля, убожество, сльози матірок, крик голодної дітвори, гук ситих, нагодованих товсто-пузів багатирів-експлуататорів і всяких злодіїв...

А що за ранок в степу] От зайнялася зоря, почало дніти, стало займатись на світ; небо ясніє: із темно-синього переходить в блакитне. Над балками, над рудками та над ярами піднімається вгору, наче намітка, целена сивої пари. От і горобці зацвірінькали; дб,сь високо-високо чується пісня жайворонкова... Потягло свіжим ранковим вітрецем. Ген-ген з-за гори, з-за козацької, а може, й татарської високої

могили випливає червоне сонце, і зразу неначе кров'ю облило кругом степ. Зелено-сивий колір трави, скропленої срібною росою, перейшов в червоно-зелений, Сонце йде повагом вгору, а в слід його міняється і колір степу: червоність меншає, трава здається золотисто-зеленою, мов хто побризкав її краплями золота... Гарно, чудовно гарно!..

Люблю я наші степи! Та чи й можна ж їх не любити?

Отакими-то степами літ тому двадцять чи що назад простував я раз до Криму. Простував один, сам собі; я, та гнідий Космач, та сірий Баско. Космач мене віз, а Баско стеріг уночі і мене і Космача.

їдемо собі по степу, ніде нічого не видко — тільки небо та окіян трави, більш ні на чому зупинити свого погляду. їдеш і здається — ніколи не до'їдеш до села або просто до якої людської селитьби... Аж гульк! — почав спускаться в глибоку долину і бачиш: в балці під горою притулилось собі, пригорнулось село. Степові села огулом не похожі на села Полтавщини, не кажу вже Поділля. Нема в степових селах розкішних вишняків, не купаються тут хатки в зелені, мов качки в рясці на сажалці, як от в Полтавщині. Сади в степових селах, як і гаї, просто-таки дивовижа. Хіба що де-не-де в селі попадеться біла або жовта акація, та й то якась така хирява, худа, убога, неначе стара покритка на селі. Деревині, як і'людині, треба води, а в степах — де там вода! Хіба в колодязі, та й то ка глибині сажнів 10—20. Тим-то степові селища й хистяться собі в глибоких балках, де все-таки вогкості більш, ніж на горі, і влітку задля городини посуха не так-то страшна.

Так ото їду я собі. Вже недалеко було до границі Таврії. їду та варнякаю: "Степ широкий, край веселий — та й занапастили!" Аж ось лу-лусь! Віз боком, я з воза, а на мене клунки і Баско! Космач сам став,— розумна була коняка. Устав я, дивлюсь: еге!.. Обід надвоє! Що тут діяти — про запас колеса не було! Зирк сюди-туди — і села не видко. Ну, вже ж і не сидіти тут, курчат не висидиш. Узяв я загальмував колесо, щоб не котилося, та помаленьку й ньо! Проїхавши гоней двоє, а може, й більш, став спускаться згори, дивлюсь — селищеі Зрадів. Добрався до першої

хати, зараз тпрру! Впросився в двір, відпріг Космача і прийнявся лагодить колесо. На мій талан знайшовся в селі і стельмах і коваль. З'єднались. А поки лагодили^ я розпитався, що за село і що за господар, у котрого я стояв на дворі. Село було Дідове і належало до власності генерала Крукова. Кріпацтво тільки що знесли. Господар мій, старий, сивий, як лунь, дід, звався Лука Калина. Родився він вольним, попав у кріпацтво, пережив його і вмер (потім через п'ять літ) вольним чоловіком.

Слово по слову Калина розказав мені, що його син поїхав з жінкою до Києва святим поклониться та й привезти додому його, Лучиного, внука Антона, котрий кінчає університет. Лука з сином Яковом викупили вже давно на волю Антона. Антін вчився в Н., скінчив гімназію, взяв золоту медаль, пішов в університет і тут бере медаль.

— Дякувать богові святому, не пропали наших триста карбованців, що дали генералові за нашого Антона... Чолов'яга з нього добрий вийде, — додав Лука, кладучи великий хрест.

Розговорилися дальш, я нагадав, що Калина вчився разом зі мною, тільки двома чи трьома класами йшов позаду мене.

— Ой та й жалуватиме ж Антін,— сказав дід,— як взнає про се!.. Шкода, велика шкода, що нема його!

— А коли він прибуде? — питаю.

— Хіба після Зелених свят 1 через тиждень, не раніше.

— Не маю часу ждати... Велика шкода.

— Ну, вже вертаючись, не минайте моєї хати... на перепутті; порадуєте і мене і Антона... Завернете?

— Добре, діду!

— По рукам!

Подався я. дальше і аж до Покрови провештався у тім божому едемі, що Кримом зветься.

На перепутті прямо до Калйниної хати, Антін вискочив до мене, пізнав і зрадів, немов своєму кревному...

На зиму мій Калина перебрався лікарювати в Отаву, і стали ми вкупі жить та поживать, та не довелося "добра наживать".

Молодий Калина був чоловік жвавий; хоч з себе непоказний, та зате річ котилась у нього, мов живе срібло. Гадки наші де в чім не сходились, але я вподобав його. Отже Опанасові не прийшовся він по серцю. Таки правду сказати, через те, що Антін був трошки космополіт і націоналізм вважав тільки як ближчу стежку до огульної мети: освіти, волі і економічного добробиту народів; а Опанас держався такого націоналізму, що інколи вдарявся аж у шовінізм.

До того ж і літа брали велику вагу! Калині здавалося, що за знесенням кріпацтва Росія не йтиме, а просто бігтиме на всі заводи шляхом реформ і прогресу. Опанас, хоч і похваляв визволення кріпаків і вважав його як справді велику реформу, але не вірив у швидкий прогрес Росії і на саму крестянську реформу дивився як наполовину недороблену... От як тільки зійдемося, зараз мій Опанас і почне допікати Калині.

— Так, так,— каже,— кріпацтво знесли, а жебрацтво заведемо...

— Господь з тобою, Опанасе! — підскочить Калина.— І де ти видав, щоб вольні люде стали жебраками!

— Вольні люде! — передражнить його Опанас.— Де ж вони в бога — ті вольні люде!.. Хіба мало начальства: десяцький, соцький, старшина, мировий, становий...— і почне ви-кладувати на пучках начальство.— Скільки-то їх! Треба ж їм щось їсти: казна всіх не нагодує, від казенного вони з голоду попухнуть!.. От і виходить: і сьому дай, і тому дай, і те заплати, і друге, і п'яте, й десяте,— а з чого потягне крестянин?.. З землі! Гай, гай!.. Скільки-то тієї землі йому дають? Трохи більш, ніж на домовину,— та й ще плата яка за землю!.. Ні! З землі він навряд чи вконтентує і себе...

— Так по-твоєму ся воля нічого не варт? — гризеться Калина.

— Та вона-то варт — як ковалеві ухналь... От, якби з волею була землі достача...

— Тривай, буде уся земля народові!

— А панам що? — дратує Огіанас Калину.

— Те, що й людям,

— Коли ж се воно буде?

— Буде колись!.. Не за горами! Діждемось!..

— Може, хто й діжде, та не ми! Куди нам куцим... Ми от,— говорить, — незабавом забудемо по-своєму...

—

— Оввa! Не вгадав... Хіба забув, що тепер у нас і "Основа" 2 є, і книжки наські, і по-нашому учать...

— Поки Роменський (так прозивався в Отаві квартальний) не заказав,— так і учать; а завтра гримне Роменський: "Годі, "Основи" не требаГ Досить видавати українські книжки! Годі вчити по-українськи в школах, і шкіл не треба!" Ну й послухаємо й замовкнемо всі, анітелень... Воля начальства!

— Ні, ні, Опанасе! Не такий тепер часГ Тепер усюди розвивається і розвиватиметься національна освіта. Любов до рідного краю — тепер гасло самого уряду.

— Либонь, чи не так! Тільки слуги уряду, оті Роменські,— навряд чи так, як ми з вами розуміємо "любов до рідного краю". Рідний край у них — "начальство". Начальство у них — те праведне сонце, що живить, гріє і оплодотворяє усяку живу твар, усяку рослину... Без начальства, по-їхньому, і вода б по-висихала усюди, і хліб би не родив; коли б не начальство, то б і сонце не гріло і не світило...

— Цить, цить, Опанасе! — перебиває Калина.— Так було, та не туди тепер діло йде.

І почне мій Калина у-хмари заходити і викладати сподіванки на урядовий лібералізм і прогрес?

— Десять, багацько двадцять літ — і стане вся Росія вольною федеративно-конституційною державою...

— А жандарми будуть, чи ні? — лукаво спитає Опанас.

— Жандармам, от-от півроку не мине, як жаба цицьки дасть,— мріє собі Калина. А Опанас знов до нього:

— А хто ж правитиме "за царське око"? Хіба попи?

— Сам народ! Його виборні! — гукне Калина, схопиться з свого місця і почне бігати по хаті, міряючи долівку з кутка в куток. А Опанас сидить мов вкопаний: лікті впер у коліна, а голову вложив у долоні, та наче сам собі голосно думає:

— Так, так! Що й казати! Учорашні раби — а сьогодні республіканці!.. Швидко перескочили!.. В народі жадної освіти нема, шкіл нема, книжок нема, совість прикована до право-славія, над словом вартують станови, зверху над злиденною пресою сидить і дависьцензура, у судах — тайна і хабарі, доноси і шпигство — аж пишаються!.. А зверху всього адміністративні різки й судовий кнут! Сибір і катїрга... Хіба мало добра? Із такого добра та не вискочить в республіку?!.

— Не в республіку, а в федеративну монархію,— скрізь зуби процідить Калина. А Опанас ніби й не чує, та, знай, своєї:

— Оце так зараз усі губернатори, усі комісари, станові, жандарми і опиняться федералістами!.. Любо буде!.. Та жалко, що ми не доживемо того часу...

— Так по-вашому ж що? — питає його Калина.— Сидіть, згорнувши руки, та чекати, а нічого й не робить?

— Якраз навпаки! Треба робить, робить і робить...

І Калина робив! Він задля себе не жив: він був тоді справжній громадський робітник. Він і вчив і в недільних, і в щоденних школах 3, котрих тоді завелось досить в Отаві; він компонував і видавав шкільні книжки, завів безплатну книгарню; де прочув про вбогого, недужого — вже він там. Зате ж швидко і пішла про нього гутірка, що чоловік він "опасний" —червоний революціонер...

Весною 1862 р. скоїлись у Петербурзі пожежі. Почалася реакція... Недільні школи, книгарні скасовано... Почались адміністративні заслання...

— От яка у нас федерація! — усміхається Опанас.

Сердиться Антін, кусає губи, лається, а віри в скорий "случний" час не кидає і працює... Та й допрацювався до того, що зимою і його вивезено на північ... Зробилося се ось як.

Спимо ми собі, наче святі печерські праведники. Звісно, ніч на те бог і дав, щоб добрі люде спали. Не сплять уночі тільки злодії. Аж ось вже після третіх півнів як загуркотить щось у двері! Ми схопились, гадаємо: пожежа, та швидше до вікон. Ні, хвала богові, полум'я і вогню не видно... Тоді до дверей у сіни. Питаємо:

— Хто там?

— Свої люде,— відчиніть швидше!

— Хто свої? Кажіть!

— Свої! Хіба не чуєте? Поліція!

"А бий тебе сила небесна! Добрі "свої"!.. Цур вам, таким "своїм"! — думаємо собі та до них знов.

— Чого вам треба? Поліція вночі не повинна куйовдити людей! День буде для того. Не одчинимо — може, ви злодії!..

— Відчиняйте,—гукають знадвору,— а ні, то двері розіб'ємо!

— Спаси нас, заступнице усердная, мати господа вишнього! — промовив, хрестячись, Опанас і відімкнув двері.

Всунула ціла ватага поліції і жандармів.

— Тут живе Антін Калина?

— Тут.

— Де він? Хто з вас Калина?

— Ось я! Чого ви? Що треба?

— Вбирайтесь швидше, поїдете з нами.

— Куди?

— Тоді взнаєте...

Даремна річ змагаться! Вбрався. Взяли, посадили на сани з двома жандармами і поперли... Куди, за що? Про те пан знає... Се, бачте, так "сходила зоря нового життя".,.

Кого господь бог не покарав адміністративним засланням, той ніколи, нізащо не зрозуміє, що значить — жить на засланні. Люде зовсім справедливі і вірні, котрі побували на каторзі в Нерчинську, а перед тим на засланні у Мезені, доводили мені, що в каторзі жити краще: тут чоловік знає, що відробить свій "урок", та й годі! Він і нагодований, і зодягнутий (вже як зодягнутий — але не голий!). Та одно слово — він каторжний, і годі! Інша річ адміністративно засланий. Чоловік не взаперті і, здається, не на прив'язі, а з місця йому й ступити не пустить жадний десятник!.. Треба зодягтись, обутись, квартиру і їжу добути, світло, тютюн — і се все за шість карбованців, бо більш казна не дає; а

коли хто з родини перешле, то кільки перешле, стільки комісар відлічить з казенної "пенсії". Приміром, засланому хтось переслав сімдесят два карбованці — от уже йому цілий рік з казни нічого й не дадуть... Як же може чоловік прожити на шість карбованців! Та й оце не головна річ, а ось що: робити нічого, роботи нема — і тиняється чоловік, наче сам не свій, наче тінь!.. Читати нічого, писати — гм! Як же його писати, коли навіть кожен-ний лист до брата, до сестри, до неньки йде спершу на цензуру до поліції... Яке ж тут писання, коли єдиний святий схованок людської гадки — листи, і ті йдуть на цензуру...

Е, правду мій Опанас каже, що усі заслані — то великомученики і страстотергщі. Справді, вони мучаться, вірній сказати: їх мучать, мучать і духовно і тілесно. Хіба ж не мука приневолювати чоловіка, щоб він щодня потроху теряв образ божий, щодня потроху вмирав, і не давати йому вмерти... Умирання без смерті! Хіба се не пекло!.. Мені здається, коли б старого Данта заслали під назирець поліції у Царевосан-чурськ4 або в Царевококшайськ 5 хоч на один тиждень, він відрікся б свого "Пекла" і сказав би: "От де справжнє пекло!"

Одначе я не описую подробиці життя на засланні, цур йому! Нехай воно москалю сниться! Я так тільки кинув на папір до слова кілька штрихів про заслання.

Отож і привезли Калину у якийсь Царезомосковськ6 — хіба їх мало в Росії є! "Отут,— кажуть,— живи!" "Живи" — коли там не можна жити; там можна тільки вмирати.

Калина опинився зовсім у новому світі. Нова природа: гаї, гаї і гаї без кінця! Зверху замість блакиті українського неба висять олов'яні хмари, а внизу під ногами сніг, сніг і сніг... Замість чепурненьких, огрядних домиків на місцях України, стоять чорні, наче осмалені, понурі і мрачні, як сам самоїд або чуваш, і непривітні, журливі будівлі... Замісто рідної речі чується чужа, начебто й знайома, та не своя. І люде, і звичаї їх —

усе чуже, нове... У Парижі, у Дрездені, у Лондоні Калина швидше б привик; менше б бачив чужого, чудного, ніж у тім Царевомосковську!..

Перший місяць життя на чужині здавався йому якоюсь вічністю!

Спізнався де з ким Калина, прийде в гості, сяде, мовчить, наче чого шукає.

— Скучно тут вам? — спитають його.

— І скучно, і тяжко.

— Сё так з першого разу,— втішає його комісар,— поживете — привикнете. Ви тільки трошки приневольте себе: от про книжки забудьте, не згадуйте нічого т а к о г о... Так воно й байдуже!.. Житимете, як і ми... І ми ж люде...

— Ні! Не привикну я! — відповів Калина.-^— Ніколи, і вмру, а не привикну до вашого краю, до ваших звичаїв.

— Гм, не радитиму,— каже комісар,— бо як так, так воно, знаєте, теє... Довго прийдеться вам жити у нас.

І оце "довго" так і обів'ється довгою гадюкою круг Калини-иого серця.

Ідуть дні за днями, ночі за ночами — не йдуть, а тягнуться, лізуть, мов черепаха: довгі, довгі і кінця їм нема! Зранку бажає Калина, щоб швидше ніч прийшла; прийде ніч — бажає, щоб швидше світало... і так щодня!

І день іде, 1 ніч ще , і голову схопивши в руки, дивуєшся — чому не йде апостол правди і науки...

IV

Раз якось не спалось Калині; чого вже не робив: і на той бік повернеться і на другий, то засвітить світло, почне читати книжку — от наче дрімає, потушить — а сон і втік!.. Гуде вітер у бовдурі; свище сніг у вікна; мороз на даху гвоздя рве та стріляє, а в Антона на душі і трудно, і нудно: думки так і лізуть одна за другою! Як то добре, хоч і з злиденною долею, жилося в Отаві! Час не йшов, а летів! Там була робота по душі та були приятелі! Там його старий і стара! А тут?!

Гадає так собі Калина, як ось щось як задзвонить до нього в хату — він так і підскочив. "Господи! Чи не знов синьомун-дирнії гості8! Вже ж більш нікому в таку пізню добу та в таку завірюху!" — подумав він. Взяв свйгло, пішов до дверей.

— Хто там? — питає.

— Свої! Відчиніть!

— Хто свої? З поліції?

— Ні, від Кабанова.

Одступило у Калини від серця. Відчинив. Ввійшов у хату чоловік, увесь обліплений снігом, так що не можна було вгадати, який він з себе, чорнявий чи білявий.

— Що вам треба? — питає Калина.

— Так і так... Послали пани,— вибачте, що вночі,— нещастя у нас велике: панночка у нас занедужала вельми. Лікаря нема дома, десь на села поїхав... Просять пани вас швидше.

Калина не змагався, швидше убрався, надяг кожух і вийшов. Під ворітьми його ждали коні. Прийшов Калина до Кабанова, питає:

— Що таке у вас?

Обступили його разом усі: ї Кабанов, і його жінка, і мати, і небога.

— Поможіть! — просять.— Наша Марина занепала, та так зразу... Ще недавно пила, їла, розмовляла, жартувала. Знаєте, яка вона весела,— та зразу як ойкне!.. Так і покотилася...

— Де ж вона?

— В своїй хаті. Ось ходімо до неї.

На багатім ліжку з горішини прикрита до грудей шовковим червоним одіялом лежала недужа. Чиста, тонка, біла, мов сніг, сорочка, застягнута під самим горлом, покривала дівочі груди, котрі так і колихались то вгору, то вниз. Недужа тихо, але глибоко стогнала. Очі у неї були до половини заплющені; густі русі коси, наче шовк, вкривали подушку з обох боків голови. Високі та тонкі брови зблизились до рісниць... Довгі рісниці здавались вогкими... Губи бліді; на одній щоці, мов великодня крашанка, грав рум'янець... Усе лице з'являло якусь незвичайну простоту, тихість, покірливість і наче тугу і журбу... Калина тихесенько наблизивсь до ліжка.

— Не бійтесь, не розбудите! Вона не спить,— промовила Кабаниха.

Підійшов до ліжка Калина. Зараз, звичайно, за руку недужу: живчик полічив, температуру виміряв, здвигнув, звичайно по-лікарськи, плечима

і замислився. А недужа тим часом розкрила свої чорні, широкі очі, і погляд її впав якраз ка очі лікаря... Калині здалося, неначе якась електрична іскра пробігла по ньому...

— Се ви? — стиха промовила неружа.— Господи! Се ради мене вас серед ночі скуйовдили!..

— Дарма, дарма! — відповів лікар, дивлячись в її блискучі очі... "Таких очей,— подумав Калина,— я ніколи не бачив..."

А ті ж самі очі він бачив ще вчора!..

Недуг Марини затягся і вимагав пильного лікарського догляду. Місцевий лікар забавився на селах. Калина мусив двічі і тричі навідуватись до недужої і просиджувати часом дві-три години біля ліжка, висліджуючи, як іде недуг. Молодий лікар не те що щиро, любовно, сердечно, по-лікарськи до-глядував і лічив недужу, а, сидячи біля неї, чувствовав, що лихо заслання хоя на годину відступає у нього від серця.

Приїхав ? місцевий лікар. Недужа сказала, що= нізащо не хоче переміняти лікаря, що Калина хай лічить її до кінця. Сам місцевий лікар — з жидів він був — згодився, що краще лічити: тому, хто почав і хто слідив за розвоєм недуги.

На десятий день недугу увечері уся Кабанова сім'я пішла до церкви на всеношну; назавтра було якесь велике свят©... Калина сидів, звичайно, біля недужої, котра ще не здоліла підводитися з ліжка.

— Чи ви скажете мені правду? — спитала вона лікаря.

— А чом же не скажу? Скажу.

— Ну, глядіть жеГ Говоріть правду, тільки правду, не ви-кручуючись, просто. Одне слово:-чи видужаю, чи вмру я?

Калина здивувався.

— Господь з вами! — відповів' він.— З чого се ви взяли!.. Ще тиждень, і ви встанете...

Недужа глянула на нього, г знов йому показались її очі не звичайними п, а тими електричними,, котрі він бачив у перший вечір недугу...

— Так не вмру?^— допитувалась вона.

— Чим хочте поручусь, що ні.

— Ну, добре! Глядіть же, бо у мене є велика тайна,.. Я її повинна сказати...— недужа на хвилиночку замовкла і далі тихо промовила,— сказати вам...

— Мені? — дивувався лікар.

— Еге, вам, іменно вам, тільки вам і більш нікому... Не дивуйтесь! Не дивіться так чудно на мене... Коли ви правду кажете, що я видужаю, так нічого спішити, я й видужавши скажу... А коли думаєте, що я вже не встану, я мушу тепер сказати... Я не хочу заносити в могилу своєї тайни~.

Лікар не знав, що казати: і туди гаряче, і туди боляче... І недуг йому здавався страшним, тяжким, і промовити "бог знає" — у нього нехватало сили... Він не був твердо завірений, що недуг не візьме іншої, небезпечної для життя путіу але сказати це недужому — нт, не можна! *.. Лікар мовчав.

— Що ж мовчите? — питала Марина-— А я ж прохала у вас правди! Говоріть правду! Смерть мені не страшка... Коли вмирать, то день терять... Так умру?

— Колись умрете.

— Я не про "колись" питаю вас. Се я й без вас знаю, що живою не опинюсь на небі... Але не "колись", а на сей раз! Чуєте?

Вона взяла його за руку і пильно-пшіьно глянула йому в вічі.

— Ні, ні! Не вмрете... Не повинні! — якось наче скрикнув Калина і встав з свого місця. В сих коротких, словах його, в цьрму "ні, ні!" можна було запримітити незвичайну ноту: якимсь сердечним криком, якимсь пекучим болем віддавала від себе відповідь лікаря...

— Чого ж ви встали? Сідайте знов... Я вам вірю... Вірю, що на сей раз не вмру... Ну, і добре!.. Видужавши, я вам скажу свою тайну.

V

Запізно вночі вернувся Калина додому. "Я вам скажу свою тайну" — віддавались в ушах його Маринині слова... "Вам, іменно вам, і тільки вам".— "Чого ж се так, що тільки мені? Яка у неї тайна? Чим таким я завірився їй так, що вона свою тайну ввірить мені, а не кому іншому?.." Такі гадки снували у голові Калини, не даючи йому ні сну, ні спокою. Та він і не мізкував про сон: не сон у нього був на думці! Сяде він біля столу, замислиться, сидить, гадає; схопитьсяі, закурить папірос-ку і почне бігати з одного кутка хати в другий...

— Що ж се таке діється зі мною? — спитав він голосно сам себе. Зітхнув Калина; серце його розширилось і відтіля вилетіло те слово, якого він довго не смів сам собі промовити. Слово "я її люблю!" Та чи се справді ж? А серце в відповідь до нього: "Для любові нема ні московки,

ні циганки..." — Так, так!..— розмовляв Калина сам з собою, ходячи по хаті.— Так, я її люблю, тоблюї.. Московка! Гм, хіба серце на се вважає? Хіба воно шукає національного відгуку? Ні, йому потрібен відгук серця дівочого, люблячого... А чи те серце буде у московки, чи в польки, чи у німки — все одно! Воно серце, воно л ю б и т ь, і в сьому, тільки в сьому вся сила, та сила, котра навіки зближає мужчину і женщину!"

І знов Калина ходить по хаті і знов собі мізкує-гадає: "Ну, люблю, люблю, а чи любить вона мене? А коли любить, то що з того? Хіба що з сього буде? Даремна річ!.. Оввa! А хіба закажеш серцю, хіба воно вважатиме на те, чи буде що з того кохання, чи ні? Ну, певно, що не буде, та хіба зупиниш його? Хіба приневолиш не кохати? Не буду я його неволити, хай кохає — кого знає!.. Що буде, те й буде!.. Не всі ж тії вінчаються, що вірненько кохаються. Аби вона мене кохала — от і усе! За одну хвилину щастя-кохання, господи, скільки-то літ можна віддати отакого життя, яке я тепер справляю... Будь же, що буде! Кохай, моє серце, люби! Я тебе не неволитиму!"

Стало влсе дніти надворі, як Калина сплющив очі і заснув. Минуло ще тижнів зо два, поки Марина зовсім одужала.

Марина була сирота. Після батька вона зісталась п'яти літ, а після неньки десяти. її і старшу сестру Надежду забрала до себе рідна їх бабуся по матері. Але тут мало звертали уваги на виховання сиріт. Та й нікому було: бабуся була стара вже, вважала тільки на те, щоб діти молились богові, щоб були гаразд "до лиця" одягнуті, щоб не пропускали служби божої та щоб біля них була гувернантка. Син її, дядько сиріт, був чоловік з природи здорового та малоосвіченого і розвитого ума, а до того на його руках було велике крамарське діло. Не мав він часу піклуватись про освіту і виховання своїх небожат. Взяли до дітей гувернантку з Москви. Се була інститутка — з патріотичного інституту, дівчина вже немолода, літ за тридцять, з себе негарна, непоказна, більше мовчала, ніж говорила, і ще менше мислила... Нагадувала вона доброго старого кота. Всю увагу в освіті гувернантка звернула на французьку мову і музику, а в Марини якраз не було вдачі ні

до мови, ні до музики... їй подобалось Євангеліє, іменно його історична частина про Христові муки... Не вподобала її гувернантка, ославила її дівчиною лінивою, непокірною і без розуму. Перемінили гувернантку, привезли другу з Москви ж таки, панну Уткіну. Строге, серйозне лице Уткіної, але з.виразом розуму і волі, спершу лякало Марину; потім вона до нього привикла. Вчиться Уткіна не приказувала Марині, а радила, і вчення в них пішло добре. Уткіна давала їй дещо прочитати із Пушкіна; познайомила її трохи з історією і, може б, і навернула те, що було вже пропущено, та, на лихо, не пройшло й трьох місяців, як вона занедужала і вмерла. Більш гувернанток вже не брали, і Марині ніхто вже не суперечив вчитися, "як сама знає". Так вона росла й зросла собі спокійно, не спішачи. Що найкращого було у Марини — так її голос. Заговорить вона — і мов дзвенить срібло молодих, дівочих, чистих літ. У духовній стороні найбільш розвилось релігійне чувство і прихильність до вбогих і старців, а тих і других вона бачила круг себе доволі. Євангеліє до того мало вплив на розвій у Марині остраху зневажити або зобідити слабішого. Вона любила Христа більш всього і всіх, любила його глибоко, міцно, але якось боячись. Людей силкувалась "усіх однаково любити". Одне слово: Марина на сімнадцятому літі була натура не зіпсована, хоча й неосвічена і без розвою.

Тим часом у Царевомосковськ стали засилати різних засланців, а поміж ними були люде освічені. Засланці бували у Кабанова, спізнались з його небогами. Марина з охотою і з увагою слухала розмови засланців, сама розпитувала їх, і в ній збудилась цікавість знати, піднялося бажання вчитися, чита ти. Тут знов випала притичина і перепона. Марини-на сестра вийшла заміж у друге місце і взяла туди з собою сестру. Нове місце було ще більш глухе і темне, ніж Царево-московськ; вчиться тут вже шкода було, та й не до того: щодня або у Мариниої сестри гості, або вони у кого в гостях. Так провела Марина півроку і вернулася в Царевомосковськ за тиждень до свого недугу.

VI

На засланні, як і в тюрмі, час не йде, а лізе, наче рак: години здаються днями, дням же кінця немає. Особливо тяжко доводиться українцям, засланим на північ, в кінці марта і з початку квітня. В сю пору у нас на Україні вже сади сметаною залиті, бузок кадить своїми пахощами, жито інколи вже до пояса буває, а на півночі в сю пору стоять ще такі "утреннички", що в кінці квітня трапляється їздити саньми, а на річках дід, мов у нас на Різдво . От у сю-то весняну пору найбільша нудьга нападає на українців у засланні. Нудно і тяжко, тяжко і нудно!.. Чоловік привикає навіть до тюрми, але українець ні вовік не навикне до північної весни, і північний чоловік нізащо не зрозуміє отієї весняної нудьги і туги засланих українців.

Калина доволі часто бачився з Мариною. Хоча до Кабанова ходив рідко, раз у тиждень, але вони, не змовляючись, стрічались у знайомих... Недаром же говорять: душа душу чує, серце серцю вість подає. Ніколи ні разу ні Калина, ні Марина не промовили ні єдиного слова про кохання. Марина любила слухати, як Калина розказував про природу України, про її людей, про її історію, страждання. Калина примічав, що його речі западали глибоко в серце Марини. Любила вона слухати, як він читав "Кобзаря", хоча й не завжди розуміла Кобзареву поетичну красу. Частіше усього вона просила його читати "Признаніє" Гребінчине і "Полтаву" Пушкіна. Справді, Калина так добре читав, що кожне слово його виявляло те чувство, яке хотів виявити автор. За зиму доволі вони всього прочитали.

Прийшла і в Царевомосковськ весна: сніг зник, висохло, зазеленіло, стало тепло, повіяло справжнє весняне повітря, весняне чувство. Груди розширялись, дихали ширше, легше, глибше, наче бажали, скільки мога більш втягти в себе того повітря... Справжня весна, але ж і по календарю вже була половина квітня.

Кабанови спорудили маївку і закликали усю молодіж; а й молодіжі тієї було не геть-то, бо і всіх мешканців у місті було півтори тисячі... Маювати почали зараз з обід; находились, набігались, наспівались доволі і потомлені вернулись до Кабанова в годині десятій вечора.

Калина, вертаючись, стрів якогось недужого і, даючи йому пораду, відстав від товариства. Коли прийшов він до Кабанова, тут вже усі були "на місцях": більшість грала в карти, а дівчата і парубки вигадували "фанти". Пристав до них і Калина.

— Що тому робити, хто вийме фант? — питають.

— Той повинен одкрити кожному свою тайну або вгадати чужу.

— А коли в мене нема ніякої тайни? — озвався Калина*

— Се не може бути. Як-то... Чоловік без тайни! —-ч перебила його Марина.— Самі ви говорили, що в житті кожного чоловіка є що-небудь таке, така сторона його історії, що б хотів вирвать її...

— Оввa! Так як же можна говорити таку тайну?..

— Ну, чужу вгадуйте!

Фант вийняла Марина. Пішли вигадки, регіт, веселості. От дійшла її черга й до Калини.

— Приходьте завтра, як звечоріє, на сьому самому місці я скажу вам справдешню свою тайну,— шепнула вона йому на вухо.

Калину мов приском хто обсипав, одначе, щоб "одвести очі", він зареготав і голосно сказав:

— Якраз так! Се справді моя тайна: я боюся мерців...

— Ви, ви? Лікар — мерців боїтесь? — покотився сміх на всю хату...

А Марина глянула на Калину так, що в тім погляді він зрозумів — все.

Сказаної години на другий день Калина був в домі Кабанова. Чи дома? — спитав він лакея.

— Старої нема, до церкви пішла, а пан з панією внизу у себе.

— А панночка?

— Тут, у себе. Заходьте.

Калина пхнув лакеєві карбованця і пішов в залу. А лакей не встиг причинити дверей, швидше побіг до скляного бога, щоб протерти очі дарованому карбованцю. В залі не було ще світла, а в другій кімнаті, котра звалася "класною" і в котрій жила Марина, вже світилося. Калина повернув туди, двері з зали були відчинені. На порозі стояла Марина: лице її жевріло, очі горіли, груди піднімались високо — видко було, що вона ж д а л а, що її тайні тісно сидіти у неї в грудях, вона силкується вирватись з них, вилетіти на простір!.. Марина мовчки взяла Калинину руку, міцно стиснула її і, вставивши йому в вічі свої, спитала:

— Ви любите мене? Еге, любите? Кажіть!

Калина ні слова не промовив, наче заніміли уста його. Та й що йому було відповідати?

— Еге? Так? Любите? — допитувалась Марина, не зводячи з нього своїх очей.

Калина чув, як дихали у неї груди, як стукало у неї сеоце! Не випускаючи її руки, він переступив поріг і м'яке, свіже волосся Маринної голови притулилося до його щоки, вогкі губи її обсипали його лице поцілунками... Калина обняв її, кріпко-кріпко притиснув, і уста його, мов п'явка, впилися в її уста.

— Оце моя тайна! Оце вона! — промовила Марина.— Ти мій! Мій! Тепер я щаслива, тепер я хочу жити! Ти мене любиш?

— Хіба не знаєш?

— Знаю, знаю! Мій милий, мій любий! Бери мене, вези куди хоч, де ти, там і я! Я твоя!

— Моя! Але я засланець...

Марина закрила його уста своєю маленькою долонею, схилила своє лице до нього на лице — і дві сльози з її очей покотились по його щокам...

— Чого ж плачеш, моя голубонько?

— Сама не знаю. Так мені тепер гарно, така я щаслива!.. Калина здригнув і подався назад — йому показалося,

що ніби хтось перейшов по залі.

— Чого ти лякаєшся? Тут нема нікого. А хоч би хто й був — байдуже! Нехай усі бачать, нехай усі знають, що я тебе люблю, що я твоя, твоя навіки!

Марина замовкла. Тихе спокійне раювання обгорнуло її, налилось і в душу, і в серце, наповнило усю її!.. В такі години не можна говорити, хочеться мовчати, боязко, щоб цієї тиші не зрушити, щоб не пролити й краплі свого першого раювання. Такого раювання вдруге вже ніколи не буває.. Марина нічого й не бажала; чого їй бажати і нащо? Він її любить, він тут, з нею, біля неї!

Минуло кілька хвилин. В передній кімнаті рипнули сінешні двері. Марина взяла швидше свічки з своєї кімнати, постановила в залі і стала ходить з Калиною по хаті. Ввійшов Кабанов.

— А, добрий вечір! — обернувся він до Калини з такою приязню і таким сердечним теплом, яких Калина ніколи ще не запримічав у нього.

"Скажу все дядькові! — подумала Марина.— Він такий добрий..."

— От добре, що ви прийшли, а то я хотів посилати за вами, чи не треба чого, в губернію завтра їду.

— Що так несподівано? — спитала Марина.

— Таку вістку одержав, треба швидше їхати.

— Що ж там мені в вашій губернії? — промовив, зітхнувши, Калина.— Волю привезіть, от що!..

— Аби дали! З радістю б привіз!

— То-то що не дадуть! А без волі — що ж мені тоеба? Нічого!

До пізньої ночі сидів Калина у Кабанова, так йому гарно було дивитися на Марину і розмовляти з Кабановим — йому показався він другом, братом...

VII

Антін і Марина рішили, що Калина напише просьбу, щоб його вернули на Україну або хоч дозволили переїхати з Царе-вомосковська в губернське місто; коли ж не дозволять до осені, так вони й тут звінчаються.

— Не віддадуть тебе за мене!

— Хто? Бабуся? Дядько? Хіба я річ яка, щоб мене віддавати? Хіба я їх питатиму? Хіба сама не піду?

Просьбу Калина послав, а відповіді нема й нема...

— Чого її ждати? — говорила Марина Антонові.— Хіба не все одно — звінчаться; прийде, так і тоді прийде.

— А хто ж нас звінчає?

— Піп!

— А бумаги у тебе є?

— Які бумаги? Нема ніяких. Хіба треба?

— То-то бо й то, що треба, а їх ні в мене, ні в тебе нема. Треба спершу добути їх: мені од губернатора, а тобі метрику з консисторії... Без бумаг трудно, тутешній піп ні оден не звінчає без благословення бабусі і дядька.

— Так що ж! Скажімо, скажімо зараз їм, попросім благословення!

— А не дадуть? Тоді що? Зіпсуємо все діло. Тепер, ніхто не. знає, що ми кохаємось, а довідаються — тебе одвезуть до сестри.

— Мене — одвезуть?! Короткі руки!

— Ну, мене перешлють у друге місце...

— А я за тобою.

Антін кріпко обняв її, поцілував і вговорив не спішити, а чекати, щоб не скуйовдити лиха. А тим часом нишком та тишком хлопотати метрику.

Сімнадцятого липня був день Марининих іменин. Гостей поздоровити і попоїсти пирога-"іменника" зійшлося до Кабанова стільки, скільки можна було зібратися у Царевомосков-ську. Марина була якась смутна, бліда — се всі запримітили, і кожен, поздоровляючи її, питав, чи здорова вона? Холодно вітала вона гостей, не відходила з-під вікна, ждучи не діжду-чись Калини... А його нема й нема! Йому б слід прийти першим!.. От вже й "іменник" на столі, вже всі сіли, їдять, а Калини нема.

— Чи бач, небого,— заговорив Кабанов до Марини,— який гордий та недобрий наш лікар! І не прийшов поздоровити тебе та випити тобі на здоров'я!

— Хто се? Калина? — спитав ісправник.

— Еге!

— Ба! Він би й обіруч та ба! Й не прийде!

— Чому? — здивувався Кабанов.

— Далеко вже він досі!.. Хіба ви не знаєте? Уночі прибігли з губернії жандарми, вхопили його і повезли в губернію... Губернатору на щось він здався,— говорив ісправник, пхаючи в рот "іменника".

У Марини випала з рук виделка!..

Ісправник глянув на неї, на Кабанова і говорив:

— Але, певно, його не надовго відсіля взяли; я так міркую, що днів через два-три його вернуть абозроблять лікарем у губернії; там тепер треба лікаря, а губернатор знає, що Калина добрий лікар.

Ніхто на се не промовив ні слова. Марина хотіла б вірити словам ісправника, але якась невидимка шептала їй: "Бреше, бреше! Не вір!" Викрепилась вона, їй здавалося, що вона ні в однім оці не видала себе. Але ж! їй здавалося, а проте не так було, бо в цілім Царевомосковську давно вже ходила гутірка, що Марина закохалася у засланого лікаря...

Як його списати те, що було на серці у Марини або в Антона! Та, по-моєму, й нащо се списувати! Не трудно зрозуміти і так.

Минув тиждень, довгий, безконечно довгий, безконечно тяжкий задля Марини тиждень! Калина не вертався, ні вісті не слав про себе, де він, що з ним?

У неділю Марина, сказавши, що йде до церкви, пішла до ісправника. Ісправник дуже здивувався, побачивши в себе Марину.

— Чи ви чесний чоловік, чи ні? — спокійно і строго спитала його Марина. Ісправник двигнув пдечима, скривився і не відповів нічого.

— Коли ви чесний чоловік,— говорила дальше Марина,— я вимагаю, щоб ви мені правду сказали. Чуєте? Говоріть!

В голосі її гуділа така спокійна та увірена в своїй правоті нота, що ісправник зразу зрозумів, що тут непереливки, що крутиться тут нічого, а треба або відповідати прямо, чисто, або зробити вельми незвичайне навіть для поліціанта діло: випровадити з своєї хати дівчину, не відповівши їй ні слова. Він глянув ще раз на Марину, і йому показалося, що перед ним стоїть та велика моральна сила правди, котра нікому не спустить, нікому не зверне, ні перед чим не стане, поки не доб'ється до свого. З такою силою шуткувать нічого.

— Питайте, що вам треба? — одповів ісправник.

— Де Калина? Ісправник спустив очі вниз.

— €й же то богу, не знаю! Його повезли в губернію...

— Нащо? Хто написав донос на нього? Ви?

— Побий мене святий хрест, не я! Нехай мені руки по лікті відсохнуть, коли я хоч...

— Годі, годі! — перебила його Марина і повернулась, щоб

іти.

— Тривайте! — зупинив її ісправник.— Можна довідатись, де Калина. Я знаю все...

— Так чом же ви не кажете?

— Але ж потривайте! Я не те знаю, де він, а те, нащо вам се треба знати... Я все знаю, думаєте — ні?

— До сього мені нема діла. Коли знаєте, де він,— калитьі

— Я сам був молодий... Я колись кохав...

Марина обернулась і, не промовивши ні слова, пішла додому, а ісправник тільки руками розвів услід неї і промовив: "От яка! Бідова!.."

Того ж таки дня Марина сиділа під вечір у своїй хаті і сумувала, нагадавши, як то недавно в сій самій хаті, в таку ж пору вона була щаслива, а яка вона тепер безщасна! "А він? Він, мій Антін, де то він? Що

з ним?.." Вона схилила голову на стіл і так загадалась, що й не примітила, як увійшов дядько.

— Марино, серденько! — сказав він, сівши біля неї.— Скажи мені по правді, чого ти сумуєш? Чого вбиваєшся? Глянь на себе: яка ти стала!

Марина вставила на нього свої великі, ясні очі і спитала:

— А де Калина?

— Хіба ж я знаю! Та й що тобі до нього? Марина скочила з свого місця.

— Що мені до нього? Мені? А те, коли ви не знаєте, що я його люблю, що він мені все!.. Чуєте?.. А довідаюсь, де він, я знайду його чи лсивого, чи мертвого...

Кабанов уже знав, що Марина була в ісправника і про що питала. Він умисне прийшов про се говорити з небогою, але він не сподівався почути від Марини такі сміливі і грізні речі. Він здивувався. Він ішов розмовляти з дівчиною, з підлітком, з небогою, котру вважав не більш як дитиною, а тепер опинився перед чоловіком! Марина в один мент переросла себе в очах дядька так, як він і не сподівавсь! На таку розмову Кабанов був не готовий і не зразу зрозумів, що казати, на яку ступити. Треба б подумати,— так ніколи думати. Небога так дивиться, що не дасть думати, і Кабанов відповів перше, що прийшло в думку:

— Мариночко! Подумай: що ти? Погадай, хто такий Калина!

— Тс! — строго промовила Марина.— Ані слова в осуду Калині! Я знаю, хто я і хто він: обидва — люде; він чоловік чесний, освічений, він засланец ь!..— останнє слово Марина вимовила з притиском і протягом, а далі повела: — От усе, що я знаю і що треба мені знати... А що б ви не сказали в осуду його —все буде брехня! Чуєте, брехня! Я не повірю і

слухати не хочу. Я питаю вас: де Калина? Ви повинні знати, я гадаю, що ви з комісаром підстроїли усе діло, щоб відсіля вивезли Калину... Ну, суди вас бог за се! Але що ж з того? Хіба коли його нема тут, так я вже не його? Оввa! Не знаєте ви мене! Скажіть же, не мучте мене! Ви мій дядько! Я молю, благаю вас, скажіть! Своєю матір'ю, вашою сестрою благаю вас: скажіть! — голос Марини задрижав.

Кабанов з природи був чоловік грубий, але не злий, запаль-чивий, але не злопам'ятний, відходчивнй; серце в нього було добре. Слова і сльози небоги вразили його,

— Слухай, Марино, серце моє, я тебе люблю! — він хотів її обняти. Марина одвела його своєю рукою і гордо промовила:

— Постійте! Коли ви любите мене, так не ображуйте ж мене! Я не хочу, я жахаюсь, щоб мене обнімала та рука, котра, може, заподіяла зло моєму Антонові...

— Як се, як — твоєму? Хіба ви вінчані?

— Все одно! Чи обкрутили нас круг налоя, чи ні, чи в'язав нам піп руки, чи ні, а ми вінчані тим, що кохаємо одне другого... Говоріть, дядечку, правду: де Калина? За що його вивезли?

— Серце, Марино! Я не вмію брехати: я знаю, що ти була в ісправника; я чув від нього, що хтось написав губернаторові без підпису донос, що Калина лікарює. А ти знаєш, що йому яко засланцю не можна лікарювати.

— Коли ж він лікарював?

— Хіба мало? От і тебе гоїв.

— Так його за се і вивезли?

— Більш ні за що!

— Господи! Хіба ж се провинність — помагати недужому? Хіба ж ваш губернатор такий варвар, щоб за се карав чоловіка?

— Не губернатор, а закон...

— Гарний закон! Нічого сказати! Ні, се не може бути! Тут щось не так, тут логіки нема!..

Молодий дівочий розум і чисте серце дівоче гадали, що в нас в усьому повинна бути логіка, що й над засланцями, навіть над душогубцями не можна заподіяти нічого такого, що противне здоровому розумові, гуманному чувству, християнству...

Гм! Се була велика дівоча помилка! Зрозуміла і Марина сю помилку, та не швидко, і дуже-дуже дорого заплатила вона за таке зрозуміння.

Марина почала швидкими ступнями ходити по хаті. Кабанов сидів в кінці столу, мовчки гриз нігті або ковиряв пучкою в косі. В серці його роївся жаль до небоги, а в голові снувала думка, як би то запомогти Марині? Кілька раз приймався він заводити річ, Марина все ходила, одповідаючи коротким "еге" або "ні". Так пройшло годин зо дві. Кабанов став прощатись.

— Ка добраніч, Марино!

Марина взяла його за руку і сказала:

— Завтра ви мені дасте грошей! Я поїду в губернію. Кабанов був опікуном її і хазяйнував її грішми.

— Чого поїдеш?

— Шукать Антона! — одповіла Марина так виразно, так твердо, що Кабанову стало ясно, що нема чого тут суперечити.

— Гм! От як!.. Сміливо... шукати на дні ставу персня.

— Про те мені знати!

— Авжеж. Ну, та про се завтра помізкуєм. Добраніч! — і Кабанов швидко вийшов з хати.

А Марина й не подумала спати. Перед нею стояло Гамлето-ве "чи жити, чи не жити?" 10 "Чи дасть дядько грошей, чи ні? Що, як ні! Е, ні, я переможу його — дасть". І от перед нею нова картина: вона їде, шукає, розпитує, знаходить Калину: він у тюрмі; вона йде к сама в тюрму, вінчається з ним — вона щаслива і він щасливий... "Добре! А що ж скаже бабуся? Е!" — На се Марина махнула рукою.

VIII

Уранці другого дня, як тільки всі зійшлися до чаю, стара Кабаниха сказала Марині, щоб зараз після чаю зайшла до неї в кімнату поговорити про діло.

— Вам дядько все розказав? — спитала її Марина.

— А ти вже й знаєш! Яка вгадлива! І в кого ти така вдалася?

— Я мушу сказати тобі, Марино,— заговорила строгим голосом Кабаниха, як перейшла з онукою до своєї кімнати,— що я ремствую на тебе. Ти образила, ославила і мене, і всю нашу сім'ю, і весь наш рід...

— Чим се так?

— Мовчи, не перебивай і слухай. Ти й сестра твоя зостались сиротами, я взяла вас до себе, ночей не досипляла, до-глядувала вас, виростила, випестила, стала вам за матір...— стара піднесла до очей хустку.

— Спасибі вам за се.

— То-то спасибі! А що з того спасибі? Чим же ти віддячила мені? Ти зневажила мене, зневажила дядька, стала непокірливою, неслухняною. А через що? Через те, що тебе причарував отой поганий татарин!..

— Бабусю! Коли ви хочете, щоб я сиділа з вами і слухала ваші речі, так не лайте його!

— Оце ще не видала! Ще чого не було! Хто мені заборонить! Хіба я не господиня! Та я його... Коли б я його вздріла, я б йому очі видерла, собаці!..

— Бабусю! Ще раз кажу: говоріть та не лайте його!

— Лаятиму поки схочу! Я своїй дитині господиня...

— Нехай! Так і лайте ж мене, а не його!

— Лаятиму його — ніхто не заборонить!

— Я забороню!

— Ти? Ти? На губах молоко не обсохло... Ти!

— Я, я забороню! — Марина встала і вийшла з хати.

— Стій! Постій, кажу! — кричала услід їй стара. Марина вернулась.

— Говоріть, бабусю, що хочте> тільки не лайте Калини, а то піду...

— Сядь отут, біля мене! — Марина покірливо сіла.

— Бач яка! Неслухняна ти — бач, на який розум він тебе напутив. От до чого я дожила! Господи, господи! Чи думала я коли дожити до такого! Та мені і ві сні не верзлося, щоб моя внука та кохалася з татарином!

— Він не татарин, він такої віри, як і ми з вами.

— Де тобі! Куди йому до нашої віри! Всі вони татаре.

— Помиляєтесь, бабусю! Хіба ж таки не знаєте, що коло Києва нема татар. Він православний.

У старої трохи одлягло від серця,

— Ну, добре, що православний. Нехай, повірю тобі... спитаю ісправника... А все-таки погано ти зробила... Погано він напутив тебе! Бач, до чого книжки довели! Ніякої поваги до старших. А чи казав лее він тобі, що є такі закони, що я тебе можу здати в монастир? — Марина мовчала, вона не хотіла дратувати стару.— Еге, мовчиш! Що ж, коли б ти була добра та покірлива, я б тобі давно знайшла жениха, не такого плюгавого...

— Мені не треба ніякого.

— Бо знайшла вже татарина! Добре, добре! Ну що ж, де ж він? Де твій жених? Покажи його? Еге! У тюрмі десь гниє — мабуть, за добре діло...

— Бабусю, мені нудно! Кінчайте швидше! Ну, нехай я винна перед вами, що давно не призналася вам... Але ж тепер сьому не поможете...

— Знаю! То-то й лихо! А що тепер говорять у місті? Послухай! Та тепер мені на старість нікуди не можна й очей показати — висміють... От чого ти наробила! — стара заплакала. Марині стало жаль її; вона припала до неї; обвила її шию і стала цілувати. І в старої серце не камінь було.

— Годі, годі! Бабусю, простіть мейе і благословіть...

А стара все хлипала і тільки інколи проскакували, крізь хлипання слова "що скажуть, що скажуть?" Увійшов Кабанов.

— Що ж нам діяти тепер? <—спитала його стара.

— Не знаю. Здається нічого. Що бог дасть, те й буде! Перемелеться...

— Ні, не перемелеться! — скрикнула Марина.— Я вам сказала учора, що робити, і сьогодні те ж кажу: дайте грошей і пустіть мене!

Піднялась буча. Стара загримала, кричала, лаялась, плакала і не знала, що почати, як відвернути свою онуку.

Марина не витерпіла і вийшла в свою кімнату.

Може, через годину чи що хуртовина затихла і стара Кабаниха спокійно радилась з сином.

— Як я бачу, матусю, нічого ми не вдіємо, нічим її не зупинимо. Не пустимо — втече, більше ще ославить: така гутірка піде, хоч уші затикай. Грошей не дамо — овва! Знайде, кажуть, на весілля сорочку.

Хіба не можна позичити?.. Кажу, і туди гаряче, і сюди боляче. А по-моєму, вже краще ось як: поїду я з нею в губернію, ніхто й не знатиме чого — скажу, чи ярмаркувати, або що... Нехай вона облизня піймає!.. Тоді, певно, втихомириться...

Після довгої ще бесіди стара згодилася.

IX

Землі не зчула під собою Марина, їдучи з дядьком до губернського міста Кабарди. Вона, як кажуть, була на сьомому небі. Усю дорогу вона тільки те й робила, що дякувала дядькові цілуючи і обнімаючи його.

В Кабарді Марина з поміччю дядька довідалася, що на Калину справді був донос за те, що він лікарює, і губернатор велів привезти його в Кабарду на те, щоб одіслати у друге повітове місто, але якраз у той час прийшов приказ по телеграфу, щоб Калину зараз вирядити в Петербург, і з того часу, про нього нема ніякої звістки.

— Треба їхати в Петербург! — говорила Марина дядькові. Дядько спершу суперечив, а далі згодився.

Ніщо в Петербурзі не займало Марину; ні на золотоверхого Ісаакія, ні на монументи, ні на Ермітаж вона не хотіла йти дивитися, поки не довідається про Калину. А може, усі рідкості Петербурга були ненависні для неї вже тим, що вона з ненавистю в серці в'їздила в Петербург. "Тут десь у кріпості або в тюрмі, може, в підземеллі де, сидить під арештом мій милий, а я піду роздивЛюватись місто?.. Провались воно!" І сиділа Марина в хаті, чекаючи тієї щасливої хвилини, коли дядько принесе їй звістку про Антона. А дядько не лінувався шукати! І сам він, і вдвох з Мариною перебували всюди: були і в третьому отділєнію, і в шефа жандармів, і в міністерстві внутрішніх справ, ходили і в кріпость до коменданта — ніде не було вдачі, всюди одна відповідь.

— А хто ви доводитесь Калині? — питають.

— Ніхто, знайомі його.

— Тільки! Мало хіба в нього знайомих — так це всім і говорити, де він? Сього з государственними злочинцями не можна! — так одріжуть на першому слові та ще й порадять більш і не розпитувати, щоб і'самим біди не накликати.

Не знали наші пілігрими, що їм і чинити вже. Аж ось, тижнів через три після приїзду свого в Петербург*, Кабанов несподівано зустрів свого знайомого з Кабарди і розказав йому про свою невдачу.

— Чудний ви чолозік! Не знаєте "порядків"! У таких справах не можна починати зверху, треба знизу: оберніться до якогось посліднього писарчука, ткніть йому три карбованці — зараз буде справа... Та от тривайте, я поможу вам: я пришлю д© вас такого писарчука, він се зробить — усюди пролізе і пронюхає.

Через день чи що москаль, писар з комендантської канцелярії, був уже в Кабанова, взяв десять карбованців і забожився, що завтра принесе звістку. ,

На другий день ввечері поштальйон приніс лист до Кабанова. Марина розпечатала, скинула очима, зблідла і повалилась на канап, мов нежива.

"Государственный преступник Калинин, содержавшийся в Петропавловской крепости, волею божиею 21 августа умер от воспаления легких". На підписі стояло: "Плац-адыотант".

X

Минуло кілька літ. Нічого в селі Дідовому не перемінилося — усе, як було. На другу Пречисту 11 старий Яків Калина сидів під хатою на призьбі. Разом з ним сидів чоловік худий, блідо-жовтий, з лисою головою, з сивою бородою, але ще не старий. Добре було треба вдивлятися в нього, щоб признати в ньому того лікаря Антона Калину, котрого ми бачили таким молодим, здоровим, жвавим... Боже, боже! Чи вже ж таки десять, дванадцять літ можуть так зістарити чоловіка! Ба, не літа зістарили Калину, а недоля, заслання, тюрма, кріпость і втрата тієї живої люблячої душі, котра стала йому у сі м. Калина не жив, а вмирав, іменно вмирав, тлів... Чудно з ним сталося! В Петербурзі в кріпості продержали його тижнів зо три, а потім привезли його в третє отділєкіє розпитувати про якийсь бунт розкольників. Калина дивувався, присягав, що ні розкольників ніяких не знає, і про бунт ні про який не чув.

— Як же не чули, коли все місто бачило вас на майдані! — сказав йому жандарм, котрий допитував його.

— Може, й бачили, та не мене.

— Як не вас?! Ви де були, в якому місці?

— В Царевомосковську.

— Де? — спитав вдруге жандарм, ніби не дочуваючи.

— Хіба не чуєте — в Царевомосковську.

— От тобі й на! Як же се так? — жандарм почав швидко перекидувати пучками аркуші: читав, перечитував, краснів, мінився на лиці, а далі до Калини:

— А як вас звати?

— Антін зроду.

Жандарм взяв папір, написав, що Калина нічого про бунт розкольників не знає, дав йому підписати і звелів одвести його назад у кріпость.

Через кілька днів привели знов Калину і об'явили, що вийшла "невеличка помилка" і його даремно потриволшли. Треба було привезти Андрія Калініна з Царевосанчурська, а писар помилився і написав телеграму до губернатора не в Казань, а в Кабарду, приказуючи "доставить з Петербург Калініна"... За таку помилку Калині зробили "полегкість" і заслали в тепліше трохи місце — Бугуруслан. Повезли Калину одні жандарми в Бугуруслан, а другі тим часом привезли Калініна, котрий справді-таки і вмер незабавом у кріпості.

Незгірша помилка вийшла і тоді, як писар робив справку Кабанову. Звичайно писар перш усього глянув у список "наличных арештантов". Калина там не стояв; тоді писар кинувся до списку померших і, знайшовши Калініна, задовольнився і дав посвідчення, що вмер Калина... А на ім'я звернути увагу — йому й думки не прийшло.

Прибувши до Бугуруслака, Калина занепав, переніс тиф і тільки через три чи чотири місяці став на ноги. Перша думка його була про Марину; послав він до неї лист — відповіді нема; послав другий — нема; нема й за третім. Тоді Калина написав до ісправника в Царевомосковськ, просячи хоча двома словами відповісти йому: де Марина? Довго, дуже довго не було й від ісправника листа, аж ось приходить до нього офіціальна відповідь: ісправник пише до бугуруслан-ського ісправника, просячи об'явить Калині, що стара Кабаниха і син її вмерли з холери, а Марина з'їхала, нікому не сказавши куди, і ніхто не знає в Царевомосковську, де вона є тепер.

Калина, прочитавши сю відповідь, ні скрикнув, ні зітхнув, навіть з місця не піднявся — він одеревенів наче... Очуняв він вже вночі. "Що ж

це таке! Невже ж вона мені зрадила? Ні, ні! Сього не може бути! Але де ж вона, де ж її шукати і як шукати, коли я прикутий до Бугуруслана... Писати — куди? Ох, ох!.. Гм, а чом же вона не відповідала на мої листи? Хіба не застали вже її, а може, й не доходили?.."

Чого, чого не передумав, не перегадав тоді Калина! Він ходив кілька днів наче божевільний, а далі махнув рукою. "Ех! Зрадила вона! Не любила вона мене... їй здавалося, що любить; коли б любила, знайшла б мене..."

Безталанний! Він грішив против Марини, не знаючи, як вона його шукала, як їздила і чого добула...

В 187* року Калину визволили з заслання, і він прибув до батька в своє рідне село Дідове.

Отакі-то пригоди, отаке-то лихо зістарили Антона Калину і з тридцятип'ятилітнього чоловіка зробили діда!.. Літо сталося йому зимою...

І— Глянь, Антоне, яке куряво! — сказав старий, вказуючи на шлях.

— Хтось поштовими біжить... От скоро не буде сього курява... Чули, може, будують залізницю у Крим...

— Коли то ще вона поспіє!..

А куряво ставало ближче і ближче — от вже воно порівнялось з хатою Калини.

— Татусю, татусю! — несамовито скрикнув Антон.— Вона, вона! Ті самі очі!..

— Господь з тобою, Антоне! Чи ти при собі! Схаменись та розкажи толком: що таке — хто вона?

— Вона, вона, татусю! Марина!

— Яка Марина? — дивувався старий.

— Моя Марина! Дайте швидше мені коняку — побіжу, дожену її, поки перепрягатимуть коні на станції — я дожену... Швидше!..

А старий, хрестячись, дивився на нього і не знав, що й думати. Миттю Антін побіг в загороду, піймав першого коня, накинув на нього оброть і охляб погнав шляхом, —тільки курява замітала слід його. СтарийчКалина не вспів допитати свого сина, дивився услід_його і тільки хрестився та старими устами шепотів: "Заступнице усердная, заступи його і помилуй! Луці і Клеопі спутешествовав в Емаус..." А через годину Антін вертався тихою ходою. Він був такий хмурий, що старий, дивлячись на нього, боявся й спитати і мовчки підійшов узять від нього коня.

— ї тут невдача, тату! Так вже мені на роду написано... Завтра, тату^ скоро світ — прощайте,, поїду в Крим!

Старий слухав і нічого не розумів.

— Вона, тату, була. Серце моє вгадало, та не поспів; я... Може, воно й краще так... Поки я дотюпав до станції, вона вже далеко опинилась, але довідався з поштової книжки, що проїхала іменно Марина.

— Та скажи ти мені, будь ласкав, що за Марина така? Верзеш: вона, вона, Марина — а я нічогісінько не розумію, що воно й до чого..

— Коли таку тату, слухайте,— і Калина усе розказав батькові.

Усі ще спали і в домі, і в селі,, як старий Калина виряджав до Криму свого сина, благословляючи його "на путь довгий, на путь добрий" і шепочучи знов: "Луці і Клеопі..."

— Прощайте^ татусю! Жив буду — вернуся незабавом.

— Прощай синку! Пришли звістку.

— Як тільки приїду до Ялти, зараз пришлю.,

XI

Невеличке повітове місто в Таврії — Ялта, справді куточок земного раю. Од півночі її заслоняють кримські гори, з південного боку безкрає Чорне море. А по взгір'ю лежать хутори і дворці багачів, інде розкидані татарські убогі хатинки, обвиті г заслонені зеленими садами й виноградниками. Як на кого, а на мене оті царські і князівські замчища наводили, таку тугу, що за нею не видно було й краси їх. Інша річ — море! Сядеш на березі — то спокійне воно, як скло, і синє,, як небесна блакить, то сердите, бурливе, страшне; заходиться воно бороться з вітром, не подужає його, гуде, реве, надимається, і на сивих своїх ребрах-хиилях вергає на берег сиву піну. Сюди, в оцей райський куточок з'їздиться з початку осені доволі недужих їсти виноград. Доволі часто буває, що лікарі, вигоївши у своїх недужих всі кишені до дна, радять їхати "на виноград у Крим" вже тоді, коли ніякий виноград не поможе, але радять, аби, мов, не в мене на руках вмерло, а там; чи поможе виноград, чи ні — лікареві байдуже. Бува і так, що "на виноград" посилають таких недужих, котрим у їх недузі винограду і коштувати не слідує.

Отак було і з Мариною. Гоїли її лікарі і в Москві, і в Петербурзі, і в Києві, посилали її "на кумис" у Самару 12, і "на води" в П'ятигорськ, і "на купелі" в Спаа 13, а в кінець — у Крим "на виноград". Багато вона

бачила світа, а ще більше переплатила грошей і'за кумис, і за води, і за купелі, і за поради, а здоров'я не поправлялося і скрипіло, і скрипіло.

Під вечір у Ялті, о годині півсьомої, як тільки сонце сховається за гори, зараз зникне спека, і мертва Ялта оживає: з домів виходять люди гуляти на приморському бульварі. Прийшов сюди й Калина. їде він бульваром, придивляється на обидва боки, виглядуючи, де тут Марина. "Як ми зустрінемось? Що ми скажемо оден другому? Чи пізнає вона мене?" А поміж сих гадок хижим шулікою літає головна: "А чи любить же вона мене? Певно, ні! Так чого ж я гнався за нею, нащо сюди їхав? Нащо хочу бачити її, говорити з нею? Хіба на те, щоб почути свій приговор на смерть?.." їде Калина, мислить — аж ось із-за куща вийшли чотири дами і — з ними Марина! Антон став наче вкопаний. Пройшла вона мимо нього і не глянула навіть. Він озирнувся, і вона озирнулась, глянула і пішла далі...

Бульвар у Ялті невеличкий, гуляючи, треба снувати по ньому або сидіти. Марина, дійшовши до першої лавки, сіла з своїми дамами. Калина пройшов мимо неї — йому показалось, що вона глянула на нього тим поглядом, яким дивилась у Царевомосковську, як він гоїв її... Знов він завернувся і присів собі на другу лавку, кілька ступнів од Марини. Господи, як вона перемінилась! Худа, щоки запалі, лице бліде, наче воскове, тільки на щоках два широкі та яркі, яркі рум'янці! Тільки очі не змінилися: такі ж самі ясні, палкі, здається, ще ясній, ніж були колись. Хвилин через п'ятнадцять Марина встала, простягла руку до дам, попрощалась і повернула з бульвару до готелю, котрий стояв супротив, на другому боці вулиці. Не вспів швейцар зачинити за Мариною двері, як увійшов Калина, дістав з кишені картку, подав її швейцару і просив зараз же однести до тієї пані, що зараз тільки прийшла.

— Более, так я не помилилась, вгадала, се він! — скрикнула Марина, глянувши на картку, і швидше сіла на дзиґлик; вся вона тремтіла.— Попросіть до мене сього пана,— сказала вона швейцару.

— Чи справді се ви? Ти? Антоне? Чи не мара оце? Як же се так? — говорила Марина, задихаючись і дивлячись на Калину.

— Чого мара? Ні, се не мара, а я сам... Калина... Антін... Твій...— Він зупинився. Марина обвила його шию і повисла у нього на грудях. Слів не було, слова заніміли — та й на що вони? Хіба Антін і Марина не розумілись? Серце говорить серцю без помочі язика.

— Як лее се так? Як се так? — заговорила через кілька хвилин Марина.—: Антоне, та чи справді се ти? А ти ж... Господи, мене завіряли, що ти давно вмер...

— Я? Коли, де?

Марина розказала, як вона шукала його в Петербурзі; зняла з шиї великий медальйон, одчинила його, дістала якийсь папірець і подала Калині. Калина зареготавсь, прочитавши, але з-під того реготу текли гіркі сльози. Став він розказувати їй і про себе.

— Так тепер ти для мене воскрес! — промовила Марина, знов обгортаючи його.

— І ти воскресла для мене, хоч і не вмирала,— відповів Калина і впився своїми устами в її очі.

Ніколи ще, ніколи ні для Марини, ні Для Антона не летів так швидко час! Вони й не запримітили, що вже друга година ночі.

— Добраніч, серденько! Треба тобі спочити,— сказав Антон.

— Справді треба. Я втомилась — щастя втомило мене... Добраніч! Де ти живеш?

— Завтра я переїду до сього ж отелю.

— Добре, добре! Та не гайся, раніше! Господи, ніколи не гадала, щоб від радощів так втомитись можна!

Калина глянув на неї і швидше вийшов, щоб не заплакати, щоб не запримітила Марина на очах його тих сліз, котрі так і тремтіли, от-от вирвуться і поллються... Калині яко лікареві очевидно було, що не щастя, не радість "втомили" Марину! Оті два широкі рум'янці у неї на щоках та невсипущий кашлюк, та запалі груди сказали Калині, чого "втомилася" Марина...

З отелю він не пішов додому, а повернув на берёг моря. Море стиха шуміло об берег і ніби збільшувало тугу і журбу Калини...

— Одна помилка, помилка писаря, може, ще й з п'яних очей,— і через неї стільки горя, стільки нещастя! Вбито ціле життя двох людей!.. Де ж та правда і справедливість! — процідив скрізь зуби Калина. Біля ніг його лежала каменюка, він з усієї сили шпурнув її у воду.— Бодай ви отак погибли, усі кати!

Світом вернувся він до свого отелю.

А Марина, як спокійно, як тихо спала! Тільки кашлюк будив її, а на душі, на серці — було тихо, ясно, гарно. Пережите лихо разом кудись кануло, зникло, пропало, ніби й не було його!.. Перед нею те, чого вона бажала, чого шукала стільки літ; з нею той, хто став її богом, хто її кохає, кого вона кохає... Перед нею нове життя і щастя! Безталанна! Вона не догадувалася, що ще ближче перед нею смерть.

XII

— Що ж ми тепер робитимем, Антоне? — спитала якось Марина.

— Житимемо і любитимемо,— відповів він і подумав.— Та чи надовго!

Він бачив, як таяла Марина, наче сніг од сонця, наче віск од багаття... "От нащо я зустрівся знов з нею? Тільки на те, щоб, цілуючи і милуючись, щоб, наливаючи до неї в душу любов і п'ючи її любов, разом пити-допивати свою чашу отрути! Питиму, поки вип'ю! А Марина нехай сього не знає, н^хай п'є щастя. Вона гадає себе щасливою — і то добре. Вона не знає, що смерть, як злодій, крадеться до неї*.,"

— Може б, ми звінчались? —сказав Калина.

— Нащо, серце? Хіба ми не звінчані коханням і недолею? Хіба піп міцніш зв'яже нас, ніж ми зв'язані любов'ю? А про те, як знаєш...

— Краще буде.

— Нехай! Так ось же як: поїдьмо до твого старого у Дідове та там і звінчаємось.

— А потім знов сюди.

— Чого?

— Тут краще. А на зиму в Севастополь...

— Ради чого? Ти хіба думаєш, що я недужа?

— Ні, ні] — заспокоїв її Калина і сам себе лаяв, що вирвалось у нього се слово.— Ні, серце! Ти здорова, та в Дідовому зимою негарно і тісно, і скучно.*. Та воно і для мене... Я зррду не був у Севастополі

— Добре!.,

> XIII

Позаторік лежу я собі в садку під кленом у холодку. Стояла весняна жара. Лежу та, звичайно, думками багатію: коли б те, та се...

— Ануте! Де ви? — почувся знизу Опанасів голос—А йдіть лишень сюди, вгадайте, кого до нас бог приніс?

Передо мною стояв не чоловік, а скелет Антона Калини. Розказав мені він своє життя, додав, що жінка його рік назад вмерла на Мадері. Прожив він у мене з місяць. Прийшов прощаться та й каже, подаючи мені товстий пакет з печаткою:

— Оце моя духовна. Дай мені слово, що викопаєш її.

— Даю слово. Але скажи, будь ласкав, куди ж ти їдеш?

— Сам не знаю! З того часу, як поховав жінку, ніде собі пристановища не знайду... Се я у тебе так зажився, а то як циган... Усюди мені тяжко... Піду в світ за очима шукати помсти і крові!.. Еге, крові! Не дивуйся і не супереч! Крові! Коли б її ціле море було, я б ще додав... Та знаєш, якої крові?!. Калина заскреготів зубами так, що в мене аж мороз пішов поза шкурою...

— Я один на світі, як пучка! Нікого нема, крім тебе! Отже, тобі я препоручаю мою духовну. Виконай її свято... Прощай!

Тоді якраз кипіла різанина між славянами і турками..

Закипіла баталія під Дюнішем 14. — Через: тижнів зо два після Дюніського побоїща читаю в сербській "Заставі" — "убито українця, лікаря Антона Калину..."

Я розпечатав пакет. Духовна Калини чудна була, хоча й цілком відповідала його безталанню і тій помилці, ради котрої його вивезли з Царевомосковська, а потім зробили з нього "Калініна" і "поховали".

Я свято виконав ту духовну.

1878 р.

1 Зелені свята — одне з свят православної церкви, яке відзначається на п'ятдесятий день після Великодня, супроводжується прибиранням хати всередині і ззовні зеленню.

2 "Основа" — перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал, що виходив у 1861—1862 рр. у Петербурзі за редакцією В. Білозерського. Значне місце в заснуванні журналу належить П. Кулішу. —"Основа" відіграла помітну роль у розвитку українського друкованого слова

в перші пореформені роки.

3 ...в чив і в недільни х... школа х... — Йдеться про безплатні школи для дорослих у царській Росії та на Україні, які працювали в недільні та святкові дні і давали початкову освіту. Виникли в кінці 50-х років XIX ст. завдяки старанням прогресивної інтелігенції. Одна з перших недільних шкіл була заснована 1858 р. у Полтаві. Т. Г. Шевченко написав і видав спеціально для недільних шкіл "Букварь южнорусскій". У 1862 р. недільні школи були закриті. З 1864 р. вони були знову дозволені, але з великими обмеженнями.

4 Царевосанчурськ — заштатне місто в Яранському повіті Вят-ської губернії за адміністративним поділом Російської імперії. Місце проживання політичних засланців.

5 Царевококшайськ — повітове місто Казанської губернії за адміністративним поділом Російської імперії. Місце проживання політичних засланців.

6 Царевомосковськ — узагальнююча назва місцевостей, куди відправляв царський уряд на проживання політичних засланців.

7 І день іде, ініч ід е...— Цитуються рядки однойменного вірша Т. Г. Шевченка (1860).

8 ...с иньо мундирні гості — жандарми. У царській Росії жандарми носили сині мундири.

9 Різдво — одне з головних християнських свят на честь народження міфічного засновника християнства Ісуса Христа. Відзначається 25 грудня за старим стилем.

10 ...Г амлетове "чи жити, чи не жит и?" — Вислів головного

героя трагедії В. Шекспіра "Гамлет" (1601).

11 Друга Пречиста — церковне свято на честь народження Бого-

родиці, що відзначається 8 вересня за старим стилем.

12 Самара — тепер місто Куйбишев, обласний центр РСФСР.

13 С п а а — відомий курорт у Бельгії. Славився своїми мінеральними

джерелами.

14 Закипіла баталія під Д юніше м...— Епізод сербо-чорно-

горсько-турецької війни 1876 р. У серпні 1876 р. поблизу гирла річки Дюнішка

відбулась битва між сербо-чорногорським і турецьким військом.